

УДК 811.161.2'373.21'373.45=22

ІРАНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ТЕРМІНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ І ТОПОНІМІЇ

Костянтин Рахно

*Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН
України,
відділ керамології новітнього часу,
вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, Україна, 38164,
тел.: (05353) 42175, e-mail: ceramolog_inst@poltava.ukrtel.net*

Висвітлено питання деяких іранських культурних лексем, пов'язаних з писанням і писемністю в українській мові й топонімії.

Ключові слова: українці, іранці, культурна лексика, запозичення.

Ірано-слов'янська етнокультурна взаємодія збагатила українську мову великою кількістю термінів, які стосуються різних сфер життя й побуту. З-поміж культурної лексики варто виокремити кілька термінів, які стосуються фіксування інформації на письмі та на які раніше не звертали уваги як на іранізми. Це – книга, знак, писати.

Праслов'янське *kъniga, українське книга може походити за пізньо-сарматського (*kunig, *kupuga) та скіфського (*kuniku) посередництва (староосетинське kinick, осетинське дигорське k'iwngæ, kinugæ, іронське k'ɪng "книга, лист, рукопис, грамота", k'ɪng zopun "вміти читати" і вірменське k'nik, knik' "печатать") із певного близькосхідного джерела, скоріш за все, з асирійського kunukku "печатать", kanīku "щось запечатане". У дигорському епосі про нартів сказано, що найстаріший з них, Уархаг, "сидів посеред них і читав книги" (sæ astæw badtæj ma k'iwnguti kastæj), у дигорському фольклорі про героя говориться так: "на одній його лопатці написана книга (?), на іншій – хрест" (æ æw onæbælæ kiwngfinst, e'nnæbæl dziwaræ). Різноманітність варіантів вокалізації та метатеза голосних спричинені самою природою семітської консонантної основи, з одного боку, й умляутом голосного передостаннього складу під впливом кінцевого голосного, з іншого. Засвоєння асирійського слова скіфами та сарматами відбулося в VII–VI століттях до н. е., під час походів на Вірменське нагір'я та до Межиріччя. Уйгурське kün "сувій" та китайське k'üen "сувій, папір" також походять за сармато-аланського посередництва з того ж близькосхідного джерела [1, с. 69, 521, 527; 2, с. 596–597; 8, с. 297; 17, с. 274; 20, с. 270; 21, 203–204]. Саме іранці надали терміну значення "книга". Згідно з

зороастрійською традицією, Авеста набула форми книги вже за царя Віштаспа. Тоді ж вона нібито була записана золотом на бичачих шкурах, тобто пергаменті, й передана на зберігання до скарбниці царів, вочевидь, бактрійських. Олександр Македонський нібито наказав спалити цей дорогоцінний примірник, а інший, який існував тоді, греки повезли до себе й переклали своєю мовою. Переказ цей був відомий ще в перші віки після арабського завоювання [6, с. 47]. Тому такі топонімічні свідчення, як село Книжківка (Книжківці) поблизу Проскурова (нині – Хмельницький), село Książki в Польщі, село Knihu біля гори Knižská Skála в Чехії [15, с. 421, 423], можна розглядати і як відгомін сприйняття іранської традиції книгописання у фракійсько-кельтському середовищі.

Серед кількох спільних для іранського та слов'янського утворень із суфіксом *-āk, продуктивних у скіфсько-согдійській частині східно-іранського світу, варто відзначити українське знак, старослов'янське зънакъ “σσηείον”, бо саме ця лексема вживалася для позначення письмових символів задовго до готської букви та латинської літери. Їйому відповідають согдійське zn'kh [zanak] ‘знак’ (’wпn’zпk ‘знак довіри’), від кореня z'n/zn [zan-] ‘знати = розпізнати’, котрий також наявний у согдійських словах patzān (ptz'n-), anzān- (’nz'n-) ‘пізнавати’, сакському *ysān-, paysān-, парфянському zān- ‘знати, пізнавати’. Сюди ж авестійське zān- у farzāna ‘знаючий’, ‘мудрий’, староперське xšnā-, середньоперське пехлевійське dān- в dānistān ‘знати’, перське кашанське zun-, zōn- ‘знати’, zūnūn, zōnūn ‘я знаю’, на zōnū ‘не знає’, бактрійське ζав-, хотаносакське vaysān, haysān ‘впізнавати’, парфянське z'n-, хорезмійське *zn-, талишське zūne, zīne, курдське zānin, заза zānān, афганське pēžandəl, шугнанське wəzūn-, язгулемське vəzan-, ішкашимське vəzān-, мунджанське vzōn-, рушанське w(i)zōn, ормури pazān-, razen-, razan-, сангулезьке rəzīn-, сарикольське vazon ‘знати’, radzān- ‘пізнавати’, ваханське razdān-, ягнобське bizan-, белуджійське zānag ‘знати’, осетинське zonun, zonun ‘знати’, ‘вміти’, bazonun ‘дівнатися’, bazonun kənun ‘дати знати’, ‘інформувати’, ‘познайомити’, привативне осетинське æznagun ‘ворожий’, æznag ‘ворог’, æznaggad ‘школа’ від *a-zn-a-ka- ‘чужий, той, хто не володіє розпізнавальним знаком племені’, яське (XIV століття) власне ім'я Znanan. Суфікс *-k- приєднується до довгого голосного, на який закінчується похідна дієслівна основа від цього кореня. Більшість слов'янських похідних із цим суфіксом належать до прошарку афективних іменників, відзначених у соціолінгвістичному плані [2, с. 227–228; 3, с. 315–316; 5, с. 225; 7, с. 40–41; 13, с. 458; 18, с. 238, 360; 22, с. 214; 23, с. 466–468; 24, с. 454, 462]. Паралеллю до яського імені є український антропонім Значко, відображений у козацькому прізвищі Значко-Яворський, від якого похідною є назва села Значкове Вільнянського району на Запоріжжі.

Дія зображення письмових знаків, а також розмальовування та прикрашання орнаментами за допомогою різьблення, вишивання тощо і проведення борозен на землі в українській мові передається лексемою писати. Українські пис-ак(а), написати варті порівняння з согдійським пр(‘)us, буддійським пр's, християнським і маніхейським прус “(за)писати”, пр's'(k); осетинським fyssyn, fīnsun “писати”, fyssæg, fynsæg “писатель”, nyffyssæg, y

Кости Хетагурова: “Хетаг написав листа цареві Вахтангу: пише йому: “Доки Хетаг живий, ніхто не насмілиться (*niti*) на тебе” (Хетæг радсах Вахтангмæ k’inyg nyffysta; fyssa jæm: “Calynmæ Хетæг ægas wa, walynmæ... dæwmæ nīk’ī bawændzæn”). В осетинському епосі йдеться таке: “Тоді Хсартæг написав записку до свого сплячого брата” (wæd Хsærtæг afyста gæxxæt jæ fynæj vsymærmæ). Дигорське: tabu Хисawæп, е сi sfinsa, сi stærxon kæпa е хwarz “славослів’я Богові, що він призначить (напише), як він розсудить, так і добре”; пуху fest “доля (написане на лобі)”. Найдавнішим значенням слова було “робити надрізи, наносити знаки, орнамент, візерунок”. Це значення зрозуміле у таких висловах, як k’iri-fyssæп “дерев’яна формочка, з допомогою котрої наноситься малюнок на печиво”, ġirpæj-fyst “ситець”, буквально “(тканина), розмальована шляхом друку”. Новоперське *nivištan*, *nivīs-* (nyffyssyn), рушанське *pis*, ормузі *pis-* “писати”, *pištak* “написаний”, курдське курмані *pəvīsin*, белуджійське *piḥisag*, семнанське *-nāvištā-*, шугнанське *pəwiš-*, язгулемське *nāviš-*, сангулезьке *pəviš-*, ішкашимське *puviš-*, ваханське *pəviš-*, *pəviš-*, мунджанське *puvūš-/nuvūxt-*, *puvišk^y-*, ягнобське *piḥiš-*, *pəḥiš-/piḥišta*, согдійське **piḥēs-* (np’ys-) “писати”, **piḥēsāk* (np’ys’k) “той, хто пише”, рушт “написаний”, бактрійське *vaβiθ-* “писати, описувати, повідомляти (писемно)”, парфянське *pbys-*, хорезмійське *m/prs* “писати”, хотано-сакське *piṣai-* “художник”, *piṣā-* “мистецька робота, малюнок”. Новоавестійське *paēs-* “прикрашати”, *zaganuθ-paesa-*, *zaganuθ-pis-* (відповідний до осетинського *zærin-fyst*) “прикрашений золотом”, староперське *piθ-* “різати, різьбити, прикрашати, вирізати”, маніхейське середньоперське *puys-*, *pišta-*, *piyarišam* “я написав”, *piḥištanaīy* “написати”, *piḥišta-* “написаний”, пехлевійське *pys* (*pēs-*) “прикрашати, розмальовувати”, маніхейське середньоперське *pbys-*, пехлевійське *prš-* (*nibiš-*) “писати, переписувати книгу”. З ними доцільно порівняти бактрійську дієслівну форму NIBIXTIΓENΔI у довгому бактрійському написі, відносно недавно знайденому в Рабатаці на Північному Гіндукуші. Давньоіндійське *peś-*, *piṣ-* “прикрашати”, *piṣati* “він пише” [2, с. 501–502; 7, с. 41; 19, с. 96–97; 22, с. 241–242; 23, с. 291–292; 24, с. 241], тобто в українців збереглося найархаїчніше значення іранського запозичення. Важливою є багатозначність понять писаний, писання, письмо, котрі в українців стосуються також різьблення дерева й кістки, розмальовування дерева й глиняних виробів, мосяжництва, вишивки, писанкарства. Українська писанка “великоднє яйце, розмальоване різнокольоровими візерунками” належить до іранського культурного кола. Ювелір Жан Шарден, який з 1644 по 1677 рік із нетривалими перервами мешкав в Ірані, розповідає, що там є звичай дарувати на Новруз одне одному розфарбовані чи позолочені яйця. Він зазначив, що при дворі й серед знаті також дарували яйця, тільки от їх прикрашали художньою позолотою та розмальовували, причому вартість такого яйця сягала кількох золотих дукатів. Шах надсилав велику кількість таких яєць у красивих чашах головним дамам свого гарему. Цей звичай був пов’язаний із повір’ям про те, що яйце символізує собою початок усіх речей [9, с. 180–182]. Варто уваги, що похідні від цієї основи фігурують в Україні в дуже архаїчному топонімічному контексті. Зокрема, це оточена легендами скеля Писаний Камінь у Верховинському районі на Івано-

Франківщині, на якій збереглися загадкові напівсферичні ями-чаші й викарбувані в дуже давні часи петрогліфи [11, с. 136]. Її сибірський відповідник фігурує у російському документі 1689 року – “до Писаного камені” [12, с. 58]. Це також гора Писанка, вона ж Писана, або ще Високий Верх, у Сколівському районі на Львівщині, камінь Писанка поблизу Звенигородки на Черкащині [10, с. 62]. У Долинському районі на Кіровоградщині є чи не єдине в Україні село Писанка.

Зазначимо, що у працях радянських і багатьох пострадянських археологів було простежено свідоме й цілеспрямоване пониження рівня суспільно-економічного та політичного розвитку певних спільнот давнини. Це було пов'язано з методологічними принципами історичного матеріалізму, на яких ґрунтувалися дослідження вчених. До всього, на методологію було накладено певні ідеологічні догми, що поширилися в науці у першій половині – середині ХХ століття. Оскільки за панівною в той час думкою науковців та ідеологів ті чи інші етноси минулого не дотягували до рабовласницької формації, то виникала необхідність обґрунтувати нижчий рівень їхнього розвитку [14, с. 60–61, 224]. Спільнотам Північного Причорномор'я ідеологія відмовляла у можливості досягнути того, що вважалося здобутками давніх цивілізацій Близького Сходу. Писемність, зокрема, могла побутувати лише у класовому суспільстві, наявність якого, як і державності, у скіфів заперечували. Проте знахідки сакської писемності, зокрема, напис на дні срібної чаші з поховання останньої чверті IV – початку III століття до н. е. під курганом Іссик, текст “В” Дашт-і-Навурської трилінгви та інші написи, зроблені тим самим письмом, виявлені в Центральній Азії, а також у Туві (написи на бересті з могильника Аймарлиг) заперечити не вдалося. Напис на іссикській чаші виконаний письмом, яке, судячи з тексту “В” згаданої вище трилінгви, було офіційним у кушан. Те, що була писемність, схожа на цей напис, особливо важливо. Аналог “іссикському письму” знайшли серед пам'яток Хорезму та Тохаристану, причому найраніші з них належать до часу сако-юечжійського “штурму Бактрії”, що передував утворенню Кушанської імперії. У Центральній Азії, якщо керуватися великою кількістю знахідок, ця сакська писемність була поширеною. Її аналогії виявлені і на сході, в “юечжійських” пам'ятках Туви. Оригінальне письмо саків понад тисячу років сусідило з греко-бактрійським алфавітом та писемністю арамейського походження – кхарошті – і була однією з державних [4, с. 5–6, 99, 153].

Дослідники зазначають, що для скіфів характерні два види пам'яток. Одні з них виконані власною скіфською писемністю арамейського дукту, інші ж написані чужою північним іранцям писемністю [16]. За припущенням дослідників скіфської епіграфіки, пристосоване до іранської мови письмо виникло в суміжних давнім Хорезму, Согдові та Бактрії землях, і звідти рушило спочатку до Східного й Північного Казахстану, а згодом до Нижнього Поволжя та Північного Причорномор'я. При цьому форми та значення скіфського епіграфічного матеріалу пояснюють, на їхню думку, через норми іранської мови, а саме через дигорський діалект осетинської мови, найближчий до скіфо-сарматських говірок. Це, зокрема, написи на глиняних посудинах із поховання V – початку IV століття біля села Рубці на Донеччині та з поховання V століття

до н. е. коло села Переїзна на Луганщині, на горнятку з поселення V століття до н. е. поблизу Умані, на глиняному кружалі II століття до н. е. з Одещини й інші [8, с. 87–89; 16, с. 8–9, 20–70], що засвідчують первісно іранські витoki писемності в Україні.

Стаття: надійшла до редакції 15.01.2013

доопрацьована 22.05.2013

прийнята до друку 19.06.2012

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абаев В. И.* Осетинский язык и фольклор : в 2-х т., Т. 1. / В. И. Абаев. – Москва ; Ленинград : издательство АН СССР, 1949 – 601 с.
2. *Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев. – Москва ; Ленинград : издательство АН СССР, 1958. – Т. 1. А–К. – 656 с.
3. *Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев. – Ленинград : Наука, 1989. – Т. IV. U–Z. – 325 с.
4. *Акишев А. К.* Искусство и мифология саков / А. К. Акишев. – Алма-Ата : Наука, 1984. – 176 с.
5. *Алемань Агусты.* Аланы в древних и средневековых письменных источниках / Агусты Алемань. – М. : Менеджер, 2003. – 608 с.
6. *Бертельс Е. Э.* Избранные труды / Е. Э. Бертельс. – М. : Издательство восточной литературы, 1960. – Т. 1. История персидско-таджикской литературы. – 556 с.
7. *Иванов В. В.* Славяно-арийские (=индоиранские) лексические контакты / В. В. Иванов // Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – С. 17–51.
8. *Камболов Т. Т.* Очерк истории осетинского языка / Т. Т. Камболов. – Владикавказ : Ир, 2006. – 463 с.
9. *Кисляков Н. А.* Некоторые иранские поверья и праздники в описаниях западноевропейских путешественников XVII в. / Н. А. Кисляков // Мифология и верования народов Восточной и Южной Азии. – М. : Наука, 1973. – С. 179–194.
10. *Кулиш П.* Украинские народные предания, собрал П. Кулиш / П. Кулиш. – М. : Университетская типография, 1847. – Книжка первая. – 92 с.
11. *Писана керниця : Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / зібрав і впорядкував Василь Сокіл. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1994. – 208 с.*
12. *Словарь пермских памятников XVI – начала XVIII века / сост. Е. Н. Полякова. – Пермь : издательство Пермского университета, 2000. – Т. 5. – 202 с.*
13. *Стеблин-Каменский И. М.* Этимологический словарь ваханского языка / И. М. Стеблин-Каменский. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 1999. – 480 с.
14. *Тишкин А. А.* Социальная структура и система мировоззрений населения Алтая скифской эпохи / А. А. Тишкин, П. К. Дашковский. – Барнаул : издательство Алтайского университета, 2003. – 430 с.
15. *Тищенко К.* Етномова історія прадавньої України / К. Тищенко. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. – 480 с.

16. *Турчанинов Г. Ф.* Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка / Г. Ф. Турчанинов. – Владикавказ : Ир, 1990. – 240 с.
17. *Федотов М. Р.* Этимологический словарь чувашского языка : в 2 т., Т. 1. / М. Р. Федотов. – Чебоксары : Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996. А–Ритаван. – 470 с.
18. *Чёнг Дж.* Очерки исторического развития осетинского вокализма / Чёнг Джонни. – Владикавказ : издательско-полиграфическое предприятие им. В. Гассиева, 2009. – 496 с.
19. *Цаболов Р. Л.* Этимологический словарь курдского языка / Р. Л. Цаболов. – М. : Восточная литература, 2001. – Т. 1: А–М. – 687 с.
20. *Шапошников А. К.* Сарматские и туранские языковые реликты Северного Причерноморья / А. К. Шапошников // *Этимология 2003–2005*. – М. : Наука, 2007. – С. 255–322.
21. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – М. : Наука, 1987. – Вып. 13 (**kroměžirь* – **kyžiti*). – 285 с.
22. *Bailey H. W.* Dictionary of Khotan Saka / Bailey H. W. – Cambridge ; London ; New York ; Melbourne : Cambridge University Press, 1979. – 559 p.
23. *Cheung J.* Etymological Dictionary of the Iranian Verb / Cheung Johnny. – Leiden ; Boston : Brill, 2007. – XXII, 599 p.
24. *Gharib B.* Sogdian Dictionary. Sogdian – Persian – English / B. Gharib. – Tehran : Farhang Publications, 1995. – XLII, 517, 50 p.

IRANIAN CULTURAL TERMS IN UKRAINIAN VOCABULARY AND TOPONYMY

Kostyantyn Rakhno

*Ceramology Institute – Department of the Institute of Ethnology
of National Academy of Sciences of Ukraine,
Department ceramology recent times,
Str. Guerrilla, 102, Opishnae, Poltava, Ukraine, 38164,
phone.: (05353) 42175, e-mail: ceramolog_inst@poltava.ukrtel.net*

The article deals with some Iranian cultural lexical elements, connected with writing and script, in the Ukrainian language and place-names.

Key words: the Ukrainians, the Iranians, cultural vocabulary, loanwords.

ИРАНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ТЕРМИНЫ В УКРАИНСКОМ СЛОВАРЕ И ТОПОНИМИИ

Константин Рахно

*Институт керамологии – отделение Института народоведения НАН
Украины,
отдел керамологии новейшего времени,
ул. Партизанская, 102, Опошня, Полтавская, Украина, 38164,
тел.: (05353) 42175, e-mail: ceramolog_inst@poltava.ukrtel.net*

Статья посвящена некоторым иранским культурным лексемам, связанным с писанием и письменностью в украинском языке и топонимии.

Ключевые слова: украинцы, иранцы, культурная лексика, заимствования.